

ՀԱՂԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՊՐՈՑԸ

Հաղարարի ամենն անուանի անդամներն են աչքառու մատենագիրներն է Յովհաննես Սարկալազ, որ կը հոգակուի իբրեւ «Մեծիմաստն զիտութեամբ ... քան զյորովս եւ հաճարեղն ամենայնի, մտահարուան, յոյժ իմաստուն ... սուրբ ... իմաստասէրն աստուածային... Սոփեստէս» (Կիր. Պոմ. էջ 64—65, Վարդան, Պոմ. էջ 122 եւ Սամ. Անեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 115): Քահանայական սերունդէ է. ծնած հաւանորէն ԺԱ. դարուն առաջին կիսուն վերջերը Փառիսոս դաւառին մէջ եւ մեծած ԺԲ. դարու առաջին կիսուն սկիզբները: Կը դաստիարակուի «առ սրբաւորունը քեռույն իւրոյ ի վանսն Հաղարատայ ... ուր սնաւ եւ վարժեցաւ» (Յովսէփեան, Յիշատ. Ա. էջ 342):

«Յովհաննէս Հաղարատում կրթութիւնն աւարտելուց յետոյ եկել է Անի եւ այն տեղ զարոյց հիմնել, որը ինչպէս երեւում է շատ խոշոր դեր է խաղացել միջնադարեան Հայաստանում: Ըստ կենսագրի վկայութեան Անիից Յովհաննէսի հոգակը տարածուել է շատ հեռունները» (Արքահաման Ա. Յովհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, Երեւան 1956 էջ 25, համատ. էջմիածին, ամսագիր, 1949 թ. Ե—ԺԲ. էջ 50):

«Եւ ծաղկաւէտեալ արձակեաց բողբոջս եւ բուսոյց բոյսս արգիւնարար: Ծորջ բակ բոլորեալ դմանկունս զիւրեաւ խոնարհարար եւ ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին եւ զխորին իրս ... եւ ամենայն նսեմացեալ եւ խամբացեալ զիտութիւնը որ ի տգիտութենէ եւ ի ծուլացելոց եւ խաւարելոց մտաւք ծածկեալ բողբոջեցան՝ որ ի նախնեացն, նորին աշխատաջան երկովք եւ արագութեամբ մտաց զարգարեցան, ցնծացան անձինք տեսաւ եւ լսասէր արանց» (անդ. էջ 25—27): Անոր աշակերտներէն ոմանց անունները հասած են մեզի՝ Երեմիա Անձրեւիկ, Սամուէլ Անեցի, Սարգիս, Խաչատուր, Գրիգոր եւ Յովհաննէս Անեցիները, իսկ անոր ընկերներէն եղած են՝ Գրիգոր Թորքակերի որդի եւ Դաւիթ Ալաւկայ որդի:

Կը խորհիմ թէ եղած են լուրջ պարզանք, որոնք ստիպած են Յովհաննէս Սարկալազ, որ թողու լքէ Անիի իր ծաղկած դպրոցն ու կրթարանը եւ քաջուի վերստին Հաղարարի վանքը, զի երբեք կարելի չէ մտածել որ անոր մահէն յետոյ աճիւնը փոխադրուած ըլլայ հոն, մանաւանդ երբ ունինք վկայութիւնը Կիրակոս Գանձակեցիին, որ կը հաղորդէ «Բարի քաղաքավարութեամբ կացեալ՝ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատաւորն» (Սարկալազ) ի Հաղարատ եւ թաղեցին զնա յարեւելից կուսէ եկեղեցւոյն մեծի առ դուռն փոքրագոյն եկեղեցւոյն» (Պոմ. էջ 65, համատ. Յովսէփեան, Յիշատ. Ա. էջ 342): Այս՝ կը հանդիպի «Ի հինգ հարիւր եօթանասուն եւ ութ թուականին» (Կիր. Պոմ. էջ 66), որ է ըսել 1129ին (համատ. Ոսկեան, Մատենագրական Քննութիւններ, Վիեննա 1922, էջ 19—20, Արեղեան Մ. Հայոց հին դրակաւութեան պատմութիւն Բ. Երեւան 1946, էջ 534):

«Հայագէտներէց ոմանք (Ալիշան, Օրմանեան, պրոֆ. Տէր Մինասեան եւ ուրիշներ) ենթադրել են որ Յովհաննէսը Հաղարարի վանքի վանահայր է եղել ... Սակայն Յովհաննէսի Հաղարարի վանահայր լինելու փաստը սկզբնաղբիւրներով չի ճշգրտւում: Մենք չունինք ուղղակի եւ միջանկեալ ոչ մի յիշատակութիւն նրա վանահայր լինելու մասին» (Արքահաման Ա. Յովհ. Իմաստասէրի մատենագրութիւնը, էջ 30 եւ Ոսկեան, Մատենագրական քննութիւններ էջ 6—7): Կարելի է հոս նաեւ նշել որ Յովհ. Ղրիմեցին ալ զինքը Հաղարարի առաջնորդներու շարքին մէջ չէ օղակած:

Յ. Ղրիմեցին Յովհ. Սարկալազի գրութիւններու մասին կ'արտայայտուի «Իսկ զոր աշխատասիրեաց նա ի զիրս՝ են այսոքիկ Մեկնութիւն ի վերայ Տումարական իրաց, որ է կարգաւորութիւն տումարի Հայոց համեմատութեամբ այլոց աղագաց, պատմութիւն Հայոց յոճ ընտիր: Գովեստ ի վերայ մեծին Ներսէսի, Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Տրդատայ թագաւորին, նաեւ ի վերայ սրբոց Ղեւոնդեանց, յորոց վերայ յօրինեաց եւ զարականն Պայծառացան այսօր եւ այլն: Գրեաց եւ

ճառս պանծալիս ի վերայ պէսպէս իրաց եւ թուղթս խրատականս ի վերայ բաղմաց: Յօրինեաց եւ քանի մի աղօթս, ընդ որս եւ զՅիշեա Տէրն, որ ասի հանապաօր յեկեղեցւոյ» (Ձեռ. Թ. 239 էջ 92): Ունի դեռ ուրիշ շատ մը գրութիւններ, որոնցմէ յատուկէն յիշելու է «Բան իմաստութեան ի պատճառս զքօսանաց առ ձագն ... որ կոչի Սարեկ (Յովհ. Սարկալազի կեանքի ու երկերու մասին համատ. վերոյիշեալ գրութիւնները, մասնաւորապէս Արքահամանի զերբը, համատ. նաեւ Արարատ 1901 էջ 340—344, ուր ան կը հոգակուի իբրեւ երկրորդ հիմնադիր Հաղարարի, բայց լաւագոյն կ'ըլլար եթէ կոչուէր Հաղարարի գալոցի առաջին հիմնադիրը:

Յովհ. Ղրիմեցի կը գրէ «Իբր ի մէջն անդ երկոտասան դարու երեւելի եղեւ ի Հաղարատ եւ Վարդան վարդապետ ժամանակակից Ներսիս Շնորհաւոյ¹, որ «Ի ծերութեան իւրում աղաչեաց զնա ինքն զՇնորհաւոյն, զի մեկնեացէ նմա զճառ Խաչին, զոր արարեալ է Դաւթայ Անյաղթին, այն է զճառն Բարձրացուցէք եւ նա կատարեաց զինդիրն նորա, մեկնեալ զայն եւ յլեալ առ նա, զոր ընթերցեալ Վարդանայ ուրախ լինէր յոյժ եւ յետ սակաւոց հասանէ նմա վախճան կենաց փոխի առ Քրիստոս ի թուին ՈՒ յամի Տեառն 1171 եւ թաղի ի վերոյիշատակեալ զերեզմանատան: Տապանագիր նորա համառօտ երեւի ի խաչարձան անջատեալ ի տապանէ նորին փորագրեալ օրինակ զայս թուին ՈՒ Վարդան» (Թ. 239, էջ 93): Հ. Ակինեան այս թուականին համար կ'արտայայտուի «Դժբախտաբար արձանագրութիւնս միայն Յովհ. Ղրիմեցին տեսած ըլլալով զժուար է ճշգրտել թէ թուականին այս ՈՒ փոխանակ ՈՒ ընթերցուածն հաւատարմ է, վասն զի զիւրաւ կրնային չփոթուիլ ՈՒ եւ ՈՒ (1191, գրութիւնք» (Մատենագրական Հետազոտութիւններ Ա. Վիեննա 1922 էջ 74):

Վարդան Հաղարատացին, որքան կ'երեւայ, աւելի ուսուցչական, քարոզչական եւ արտաքին գործունէութիւն ունեցած է եւ գրական քիչ վաստակ թողուցած (անդ. էջ 68—84):

¹ Գէորգ առաջնորդի մասին տե՛ս «Հաղարարի առաջնորդները»:

Հ. Ակինեան Վարդան եւ Պետրոս վարդապետներու աշակերտ կը համարի Դաւիթ Քորայրեցի վարդապետը (համատ. իմ գրութիւնս Քորայրի վանքի մասին), որ իր ժամանակաշրջանին եռուն գործունէութիւն կ'ունենայ միջամուկ ըլլալով եկեղեցական խնդիրներու: Հիւսիսային վարդապետներու առ Գրիգորիս Կաթ. Տղայ ուղղուած գրութեան ստորագրողներէն է եւ մէկը Լօռիի եւ Անիի ժողովականներէն: Ներսէս Լամբրոնացին զինքը չի գովեր եւ Հաղարատացիներու համար կ'ըսէ «Իսկ Հաղարատացիքն վարժքն այնքան կուրացեալք ի միմեանց նախանձուէ, մինչ զի ի բան խօսել միոյն եւ միւրոյն ունչ տոնելն ամենայն վանականացն կատականք եւ ծաղր: Զսեամբ տաճարին ոչ կոխեն իբրեւ զանարժանս եւ զմեր սպասաւորելս առանց ճանաչելոյ երգիծանեն: Սոցա ոչ կամեցաք խօսակից լինել զրով եւ ոչ ընդունելութիւն ունել բանի» (Նամականի Գր Տղայի, Վենետիկ 1865, ուր թուղթ Ներսէս Լամբրոնացւոյ էջ 223—224, համատ. նաեւ անդ. էջ 225—232):

Թէ Դաւիթ Քորայրեցի երբ մեռած է, չենք գիտեր, բայց իր գերեզմանը կը ցուցուի Հաղարարի մէջ²: Թողուցած է Յորայ մեկնութիւնը, գուցէ նաեւ մեկնութիւն Եսայեայ եւ ուրիշ մանր մեկնութիւններ, Ներքողեան ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի (որ Հաղարատ եւ Սանահին եւս գտնուած է, համատ. Տալեան, Մայր Յուց. էջ 89 եւն), Լուծմունք եւ պատճառք Գրիգոր Աստուածարանի ճառից, (համատ. մանրամասնօրէն Ակինեան, Մատ. Հետազոտ. Ա. էջ 44—68):

Անոր ժամանակակից է Թորոս «Ի սահմանացն Մեղիտինոյ ... այր հեղ եւ խոնարհ, առաքինի եւ աղքատասէր յոյժ, որ եւ ի ծերութեան պարարտութեան յուելաւ առ հարսն իւր եւ կայ թաղեալ ի հոգականուն վանքն Հաղարատ ի զլուխ վանացն, ի զերեզմանս եպիսկոպոսացն եւ վարդապետացն» (Կիր. Պոմ. էջ 113): Թէ զրական ինչ վաստակ կտակած է չենք գիտեր, բայց անշուշտ արժանիք ունի, որ

² «Հաւր մերոյ հոգեւորի Դաւթայ վարդապետի Քորայրեցւոյ է տապանս, յիշեալ ի Տէր սուրբ» (Թիւ 239, էջ 93, Brosset... էջ 40, Արարատ 1887, էջ 71):

Յովհ. Ղրիմեցին զինքը Հաղթատի նշանա-
ւոր անձերու շարքին մէջ ագուցած է
(Թ. 239 էջ 93—94):

Միեւնոյն անձը՝ Յովհ. Ղրիմեցի
Հաղթատի նշանաւոր դէմքերու կարգին կը
յիշէ նմանապէս վարդապետ վարդապետ
Արեւելցիին, որուն համար կ'ըսէ թէ
«Գերեզման նորա աւանդի լինել աստէն ի
Հաղթատ, ի գերեզմանատան անդ նշանա-
ւոր վարդապետաց, այլ չունելով տապա-
նադիր ի կարգի անդ անդիր տապանաց»
(Թ. 239 էջ 96): Այնպէս կ'երեւայ թէ
Անդրէի վանքը մերձ ըլլալով վարդապետի
մարմինը յարմար դատուած է հոս բերել
եւ ամփոփել: Անիկա Հաղթատի Յովհան-
նէս, Համազասպ ու Գրիգոր առաջնորդ-
ներու եւ անուանի վարդապետներու հետ
ընթաց յարաբերութիւններ ունէր եւ անոնց
խնդրանքներու ընդառաջելով ըրած է Ս.
Գրքի քանի մը մատենաներու մեկնութիւն-
ներ հմտ. Ոսկեան Հ. Հ. Յովհաննէս
Վանական եւ իւր զպրոցը, էջ 63³:

Հաղթատի վանքին մէջ իր կեանքի
վերջին օրերը անցուցած է Յովհաննէս
Երզնկացի հոյակապ մատենադիրը, որ հոն
ալ կը թաղուի՝

«Արձանս մահու Երզնկացւոյ
Յօհաննիսի Ծործորեցւոյ.
Սա ժիր մշակ եկեղեցւոյ
Սուրբ վարդապետ ազգի մերոյ,
Արդ մականուամբ Պլուզ կոչի
Աստ ի Հաղթատ կենաց զրաւի
Իսկ ի գալ աստ Տեառն Եփրեմի
Հայոց մեծի Հայրապետի,
Վասն հոգւոյ յիշատակի,
Կանգնէ զտապանս յայսմ ամի,
Թուին 1326 մահն, թիւ նորոգման
տապանին 1824:»
(Թ. 239 էջ 97—98, Արարատ 1887,
էջ 73):

Եղած է ժրջան հեղինակ եւ թողու-
ցած է արժէքաւոր գրութիւններ (Չարբ-

³ Վարդանէն շատ յառաջ «Գրեցաւ աստուածայ-
ին տառն այս (ամփոփումն մեկնութեանց) ձեռամբ
նուառս զրէի Գրիգորոյ ի մայրաքաղաքիս Հաղթատաց
ի յառաջնորդութեան Տեառն Տեառն Բարսիլի, զոր
սկիզբն արարաք զԱրարածոց մեկնութիւնն զոր ոմն ի
նմին եւ զԳլխաւորն եղաք յայլ եւ այլ արքիմակի»
(Բազմավէպ 1954, էջ 306 հմտ. անդ էւ էջ 286, որ
Բարսիլի համար կ'ըսուի թէ Ներսէս Ծնորհալիի ժա-
մանակակից Հաղթատի առաջնորդն ըլլայ):

հանէլեան Հ. Գ. Պոմ. հայկ. Դպրութեան
էջ 752 եւ Քիւրարեան Հ. Կ. Պոմ. հայ
դրականութեան, էջ 343):

Յովհ. Ղրիմեցին այս մատենադիրն մասին
խօսելէ յետոյ ցաւով կը յաւելու «Սոյն
ինքն Յովհաննէս Երզնկացի եղեւ վերջինն
ի կրօնաւորս Հաղթատաց, որք ծաղկեցան
եւ ջահաւորեալ փայլեցան յեկեղեցին Հայոց
հռչակաւոր եւ մեծիմաստ գիտութեամբ եւ
վարուք քաղաքավարութեան եւ ոչ եւս
ետես Հաղթատ զայսպիսի մինչեւ ցայսօր
եւ ոչ իսկ զայնչափ բազմութիւն կրօնա-
ւորաց, զոր ի վաղ ժամանակս ունէր,
ուստի այժմեան միաբանութիւն բազմանայ
ի քանի մի ծերունի կրօնաւորաց եւ
այլոց զղերաց եւ պաշտօնէից ոմանց,
որոց զորք է պարապիլ հանապազօրեան
աղօթս եւ ի սաղմոսերգութիւնս հասա-
րակականս եւ առանձնականս, յետ պաշ-
տելոյ զկարեւորսն մարմնաւոր պիտոյից եւ
կառավարութեանց վանացն եւ անձանց»
(անդ էջ 98): Ստուգել աղաւաղելի վիճակ
վանքի մը, որ երբեմն հարկւրաւոր միա-
բաններ ունէր եւ զարգացած զպրոց մը
(Ասողիկ, Պոմ. էջ 181 եւ Թ. 239 էջ
90—91⁴):

Մեր Մատենադարանին Թ. 617 Ձեռա-
գիրը ունի շատ ընդարձակ եւ կարեւոր
յիշատակարան մը, յատկապէս Ռուբինեան
տան համար արժէքաւոր: Անոր մէջ կը
գրուի թէ ինչպէս Լեւոն Թաղաւորն
Լամբրոնացիի Սաղմոսաց մեկնութիւնը
Հաղթատ կը յղէ: Ահա Հաղթատի վերա-
բերեալ տողերը՝ «... անմոռաց բաղձնօք
միշտ ի մտի ունելով արքայս մեր Լեւոն
զվանորայս եւ զեկեղեցիս եւ զբարեձեւ
կրօնաւորս եւ զկարգս արեւելեան կող-
մանց, որ ի մեծ Հայք, որով եւ հանա-
պաղ պարծէր առ ամենայն ազգս եւ
լեզուս քրիստոնէից եւ միշտ գովէր եւ
տենչայր իբրու հանապաղ ժառանգ եւ մա-
նաւանդ քան զբազում տեղիս զմեծ եւ
զհռչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն

⁴ Հարկաւ թէ Մատթէոս Հաղթատացին որոշ ար-
ժէք մը ունէր որ Պետրոս Գետադարձ զինքը հետը
Բիւզանդիոն կը տանէր (Մ. Ուռհ. Պոմ. էջ 123): —
Հաղթատի զպրոցի անդամ կարելի է համարել Զա-
քարիա արքեպ. Գուլասեան Բէհրուղեանց, որ էր
Բարուն անպատիր, հովիւն քաջակիրթ, որ կը գրէ Վէպ
Սեւանոյ, Քարոզգիրք, Գովեստ ի Սալն եւ ի Ս. Կոյս
(Արարատ 1887, էջ 265, հմտ. եւ Հաղթատի առաջ-
նորդները):

զմայրավանքն զՀաղթատ, յորում կամէր
անմոռաց յարձանացուցեալ զինքեան յիշա-
տակ բարի ի Քրիստոս, նուիրօք եւ պա-
տարագօք, վասն որոյ եւ ընդ այլոց Թա-
ղաւորական ընծայից, զոր միշտ առաքէր
եւ զգիրքս զայս Մեկնութիւն Սաղմոսաց
Դաւթի, որ ի նախասացեալ սուրբ հօրէն
Ներսիսէ յազգայնոյն արքայիս մերոյ յար-
մարեալ տեսանելով, զի չգոյր եւ չէր դեռ
բնաւ ուրեք տարածեալ յաշխարհն արեւ-
ելից: Սա սկիզբն եւ պատճառ լինելով
բարեաց նորոգ ընծայ առաքեալ պարզեւ-
եաց սուրբ ուխտին Հաղթատաց ի վայելումն
մանկանց նորա եւ յիշատակ ինքեան ան-
մոռաց եւ ամենայն աշխարհին եւ վանօրէիցն
արեւելից օրինակ զաղափարի եւ պատ-
ճառ տարածման ի բոլորսն» (Ոսկեան Հ.
Համ. Մայր ցուց. Թ. 617, անտիպ.
հմտ. Տաշեան, Յուլ. էջ 333 եւ Հայա-
պատում, Գ. էջ 6, հմտ. Արարատ 1878,
էջ 99):

Այս մեկնութեան յարաբերութեամբ կը
յաւելում թէ Յովհաննէս Գառնեցի կը
հանդիպի Հաղթատ եւ Սարկաւազի Սաղ-
մոսարանի վրայէն արտագրութիւն կ'ընէ.
«Այլ ես նուազս Յովհաննէս Գառնեցի
... զնացի ի մայրաքաղաքն մենաստան ի
Հաղթատ եւ որոնեալ գտի ի Թարգման-
չացն զրաւ մագաղաթ սաղմոսարան մի,
զոր առեալ սուրբ վարդապետին Սարկա-
ւազ կոչեցեալ ... եւ նա սերմանեաց
զայս ուղիղ եւ զուղորդ սաղմոս» (Տա-
շեան, Մայր ցուց. էջ 184, 463, 778):

Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան կրնայ
անվարան արտայայտուիլ թէ «Իրաւամբ
ԺԳ. զարում արեւելեան Հայաստանի
գրչութեան եւ մանրանկարչութեան ա-
րուեստների գլխաւոր կենդրոններից մէկը
պիտի համարել այդ վանքը», այսինքն
Հաղթատ (նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւն-
ներ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատ-
մութեան, Պրակ Ա. Երուսաղէմ 1935,
էջ 68): Այս տողերը կը գրէր նկատի
առնելով Հաղթատի զպրոցի «մի գլուխ
գործոցը» Գետաշէնի Աւետարանը, զոր
էջմիաձնի Մատենադարանին սեպհականու-
թիւն կը զարմնէր (անդ էջ 41—75):
Ան մեծագիր Աւետարան մըն է մագաղա-
թի վրայ բոլորածեւ գրով գրուած:

Յիշատակագրութիւնը կարեւոր տեղե-
կութիւններ կը հաղորդէ անոր գրութեան
եւ ուրիշ պարագաներու մասին:

«Եւ արդ զրեցաւ սա եւ ծաղկեալ կաղ-
մեցաւ յամի յորում էր թիւ համարոյն
Թուականութեան Հայոց հարիւրոց վեցից
եւ նոյնքանեաց տասանց: Իսկ նորոյ շրջանի
միոյ հարիւր քսան եւ ութեակ թուով
(1211) ի սուրբ ուխտս Հաղթատայ զծա-
ղրեցաւ ձեռամբ Յակովբայ յառաջնորդու-
թեան Տեառն Յոհաննիսի սրբասիրի ...»: Ստացողը կ'ըլլայ Սահակ կրօնաւոր, «որ
է աշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղթատայ,
ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն
յԱնուոյ, սնեալ ի սրբարան ուխտիս ի
Հաղթատ» (անդ էջ 42):

Մեծարժէք է այս ձեռագիրը իր ման-
րանկարչութեան համար, զորոնք զծած
է Մարգարէ եւ զորոնք մանրամասնօրէն
նկատողութեան առարկայ ըրած է Յովսէ-
փեան (անդ էջ 45—60):

Հաւանօրէն Հաղթատի մէջ գրած եւ
թերեւս նաեւ նկարած ըլլայ Առաքել քա-
հանան 1209ին Եսայիի մարգարէութիւնները
եւ Պօղոսի ԺԳ թղթերը իրենց նախա-
դրութիւններով, սակայն «Ոչ շքեղ նկար-
ազարդուած, բայց բաւական՝ տեսնելու
նորա գրչութեան եւ մանրանկարչութեան
ազնուութիւնը» (անդ էջ 71):

Հաղթատի վանքին մէջ գրուած են
բաւական թուով Ձեռագիր մատենաներ,
ինչպէս մեր գրութեան ընթացքին մէջ
տեսնուեցաւ: Զի հոն յատուկ փոյթ կը
տարուէր — մանաւանդ առաջին շրջաննե-
րուն — զրականութեան, Ս. Գրքի մեկ-
նութեան, գրչագրութեան եւ մանրանկար-
չութեան: Կար բծախնդրութիւն անսխալ
գրութեան, եւ նախնիներու աւանդած գե-
ղեցիկ կտակներու պահպանութեան եւ այս
պատճառով հոն կը գտնուէին սրբագրիչ-
ներ, գրողներ. նմանապէս փոյթ եռանդն
էին գրքեր հաւաքելու⁵ եւ զանոնք խնա-

⁵ «Ի առաջնորդութեան Ակնցի Մինաս վարդա-
պետին եւ աթոռակալ նորին Թիֆլիսցի Գրիգորի վար-
դապետին եւ Ապովս ի զիւղէն Զիթանքու եկի ի
Ախրատու վանքն սուրբ Նշանին երկրպագութիւն,
տեսա զայս սուրբ Աւետարան առի ինձ եւ իմ կողակ-
ցուն Ծահրիստանին, որ առ Քրիստոս փոխեալ է
անջնջելի յիշատակ ի դառն եւ ի նեղ օրերս որ կանք
ժամանակս խանութեան Բաղարին, որ է որդի Վախ-
թանք խանին, որ զնացեալ ի Սպահան, այսօր կուգա
վաղն կու գա այսպիսի միջնութիւն էին, եւ Ապովս եկա ի
վանք Աղբատ, զեղջէն Զիթանքու, որ եմ որդի

մեկը, ինչպէս եւ վտանգներու դէմ պահպանելու: «Հաղթան ունեցած է եօթը պահեստի տեղ: Երկու վերնախորան բուն տաճարում, չորս խորան զանգակատան վերնայարկում, մի մեծ պահեստի ջրաղացի ձորի քարայրում» (Բազմավէպ 1856 էջ 107—108): Յափշտակող եւ ջնջող ձեռքերէ ազատելու համար անոնք երբեմն պահուած են ուրիշ սրբութիւններու եւ հնութիւններու հետ, Կայենոյ բերդի մէջ, Աջառանց կամ Յաջառանց այրին մէջ, (նաեւ Ջառնէ կամ Ջարեհ այրին մէջ) Դիւան Թ. էջ 243 եւ 509, Ջալալեան, ձաճք. Ա. էջ Ազգր. Հանդ. 1898 Գ. էջ 322—328, Արարատ 1887, էջ 68—69, ուր կըսուի թէ «Ձեռագիրներէ մաս մը փոխադրուած է թիֆլիս»): Բայց պահելը միայն բաւ է, հարկ է անոնց վրայ գործողը իւր եւ զանոնք միշտ խնամել: Սակայն ցաւալի է որ վերջին շրջաններուն անոնց — կը չեղանք — պէտք եղած հոգը չէ տարուած եւ անոնք առաջնորդներու եւ միաբաններու անփութութեան, անմտութեան, աղիւտութեան եւ նմանապէս ազահութեան պատճառով սեպհակաւորուած, գողցուած, ցրուած, փոշիներու տակ փնայած, խոնաւութեան մէջ ապականած ու փտած, եւ նոյն իսկ այրուած են հա՛յ արիւն ունեցողէ, ա՛յն Ձեռագիրները, որոնք այնքան աչքերու լոյս պահանջած են, դրամ արժամ են եւ հայ մշակոյթի ու գրականութեան համար, ջահեր ու ճրագներ էին (հմտ. Պետրոս սարկաւազի հայերէն ձեռագիրներու հրկիւզումը, հմտ. նաեւ Բազմավէպ 1886, էջ 110):

ՀԱՂԱՍՏԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ

Նոր Զուլայի Ամենափրկիչ վանքի գաւթին հիւսիս-արեւելեան անկիւնը 1956 Օգոստոս 18ին կը կարգամ ու կ'արտագրեմ սա տապանադիրը:

Սարգսին ի ՌձԿ եւ Բ. թիֆլիս, տեսայ զայս Աւետարանն նորոգած էր, առի ինձ յիշատակ ի հալալ արդեանց եւ արդար վաստակոյ իմոյ, գնեցի զնոր կազմուած սուրբ Աւետարանն Աղբառա, այլ եւ առի Աղբառա սուրբ Նշանին վասն յիշատակի հոգւոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոյ հօրն իմոյ Սարգսին եւ մօրն իմոյ Սինդուխին եւ կողակցին իմոյ Շահբախտանին, որ այսմ ամի առ Քրիստոս փոխեցաւ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 207, հմտ. Ծագիկ, 1891—1892, էջ 439, որ եւ Աւետիս առաջնորդը կը յիշատակուի — իրբեւ չինարար):

«Տապան նորուն բարձր սրբաշնու-թեան Տեառն Յովհաննու ասպետափառ արք-եպիսկոպոսի Սուրէնեանց Ղրիմեցոյ եւ զերապատիւ եւ բարեջան առաջնորդ սրբոյ վանացն Ամենափրկիչի, որ եւ զկնի վեց-ամենայ առաջնորդութեան իւրում հանգեաւ ի Տէր ի յ13 Դեկտեմբերի թիւն 1848 ամի»:

Կը յիշեմ զինքը օրհնութեամբ: Ձի ան հաղթատի Պատմադիրն է, որ եկած եւ հոս գտած է իր մշտնջենական հանգիստը:

Յովհաննէս Սուրէնեանց՝ փօթիչանէն է, բայց ծանօթ է Ղրիմեցի յորջորջանքով: Անդամակցած է էջմիածնի եւ մասնակցած ժամանակակից եկեղեցական իրադարձու-թիւններու: Կողմնակից եղած է Դանիէլ Սուրմանցիի կաթողիկոսութեան եւ ապա զործակից՝ Եփրեմ Երեւանցիի կաթողիկոսին: Ընտրուած է նախ Կառավարիչ Ս. Ժողովի գրագիր եւ յետոյ նոյնին ատենա-դպիր, ինչպէս նաեւ Եփրեմի եւ Ներսէս Աշտարակեցիի քարտուղար: Կազմած է «Առաջնական ձեւակերպութիւն Կարգա-դրութեան յաղագս կառավարութեան գոր-ծոց եկեղեցականաց Հայոց ի Ռուսաս-տան»:

Երբ Եփրեմ կաթողիկոսի երեք ան-գամ հրաժարումէ յետոյ Յովհաննէս Բ. Կարբեցի անոր կը յաջորդէ եւ կը սկսի աղիկամի հայրապետական գործերը յառաջ վարել ու կարգադրութիւնները ընել՝ էջմիածնի Միաբանութիւնը եւ սինդա-կան Կառավարութիւնը, որուն ժամա-նակակից հարցերով եւ ազգային խնդիր-ներով լրջօրէն զբաղող անդամներէն էր նաեւ Յովհաննէս Ղրիմեցի, որ միանգա-մայն ատենադպիրը՝ «Յայտարարութիւն» մը կամ բողոքագիր մը կը ներկայացնեն անոր: Այդ հարցը բաւական երկար կը տեւէ (Դիւան Բ. էջ 202—311):

Յովհաննէս տարիներ յետոյ Նոր Զու-լայի առաջնորդ կ'ըլլայ: Տէր Յովհաննեան անոր Պարսկաստանի մէջ ունեցած գոր-ծունէութեան մասին կը գրէ. «Տէր Յով-հաննէս եպիսկոպոս Սուրէնեան Ղրիմեցի Ռուսաց նշանակիր եւ ասպետ, զիտնական եւ բանադէտ 14 Օգոստոսի 1841 ամի կոնդակաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի հա-»

տատի առաջնորդ եւ ի 1842 ամի⁶ հա-սանէ ի Զուլայ: Մեծամեծ յուսատուութեամբ խոստանայ զազգաօգուտ բարե-կարգութիւնս հաստատել, այլ կա՛մ ժա-մանակն անյաջող կա՛մ պակասին կենաց նորա թողին զայն ամենայն խոստմունս նորա անկատար: Յամի 1843 հիմնեաց զգլխոց հոգեւորական որ սակս պակա-սութեան դրամոյ ոչ կարելով պահել զչարունակութիւն իւր խոնարհեցաւ: Սա ունէր զբարեկամական հաղորդակցութիւն սիրոյ ընդ գերազանցեալ կոմս Մէդլէմ զեսպանին Ռուսաց, որ ի Թէհրան եւ միջնորդութեամբ նորին արժանացաւ կայ-սերական պարգևի ի 1846 ամի, որ էր պնակէ փրկչական շուրջանակի ականա-կուտ: Սա զնեաց վասն վանին գտուն կոչեցեալ Սիմէօնեանց կամ քեալանթար Ղուկասէնց եւ անդ երաց զգլխոցն հոգ-եւորական, զնեաց եւ զայգին կոչեցեալ վախմ: ... Ի վերջին ժամանակս կենաց իւրոց սակս թուլութեան ընդ երկար ժա-մանակ մնաց յանկողնի եւ վախճանեցաւ ի 13 դեկտեմբերի 1848 ամի» (Պատմու-թիւն Նոր Զուլայի որ յԱպահան Բ. էջ 79—80):

Յովհ. Ղրիմեցի Եփրեմ կաթողիկոսի հետ 1822ին կը հասնի Հաղթատ, ուր կաթո-ղիկոսը «աւելի քան զամս չորս» կը մնայ: Անոր հետ նաեւ՝ Յովհաննէս, որ իր թանկագին ժամանակը կը գործածէ Հաղ-թատի վանքի պատմութիւնը գրելու եւ կը յաջողի (Թ. 239, էջ 149—156):

Անկէ օրինակ մը կը գտնուի Նոր Զուլայի Ամենափրկչեան Մատենադարանին մէջ:

Ծանօթանաք Ձեռագրին եւ անոր բո-վանդակութեան.

ԹՈՒՂՔ՝ (92 էջ 184): — ՄԵՐՈՒ-ԹԻՒՆ՝ 25.5 × 20: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ 20 × 13 միասին: — ՏՈՂՔ՝ 31 (երբեմն 32): — ՆԻՒԹ թուղթ: — ԿԱԶՄ՝ բաղկացած է ութը տետրակներէ, որոնք իրարու միա-ցուած են ասեղաթելով: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ լաւ մնացած: — ԳԻՐ՝ նօտագրի մերձ չեղադիր, փոքր եւ յստակ: — ՍԿԶԲՆԱ-ՏԱՌՔ՝ պարզ: — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ՝, ՆԿԱՐՔ՝ չունի: — ԴԱՏԱՐԿՔ էջ 10 եւ

⁶ «Բազմավէպ» մէջ թիւի ետառութիւն մը տեղի ունեցած է՝ 1842 եղած 1824 (1956, էջ 107):

70: — ԳՐԻՉ՝ գուցէ հեղինակը: — ՄՏԱ-ՅՈՂ՝ թերեւս հեղինակը: — ՏԵՂԻ՝ Հաղ-թատ: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ — ՌՄՀԶ (1827): — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ — կը գտնուի Նոր Զուլայի Ամենափրկչեան Մատենադարանի մէջ, զոր տեսայ 1956ին եւ զոր գրասէր եւ կարող թիւիկ Կար. Միսաեան հաճեցաւ ամբող-ջապէս ձրիաբար լուսանկարել տալ եւ ինծի զրկել — Բէյրութ: Յարգելի Դոկտո-րին հրապարակաւ կը յայտնեմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնս իր այս այնքան զեղե-ցիկ եւ հաճելի ընդառաջումին եւ Ձեռա-գրի մասին տուած տեղեկութիւններուն համար: Նոյն Մատենադարանին մէջ կայ միեւնոյն գործէն ուրիշ օրինակ մը եւս թ. 251:

Մատենան է՝ «Պատմութիւն հոգեւոր վանից Հաղթատայ սուրբ Նշանին, հիմնեալ յարձանագիրս նախնեաց: Աշխատասիրեալ Յովհաննու վարդապետի Փօթիչանցոյ Ղրի-մեցի վերաձայնելոյ, ձեռնասուն աշակեր-տի եւ նօտարի աստուածապատիւ Տեառն Տեառն Եփրեմի արժանաժառանգ գերըն-տիր եւ վեհափառ սրբաշնասուրբ կաթու-ղիկոսի ամենայն Հայոց, ի միաբանութենէ լուսահիմն բարձրագոյն Աթոռոյ սրբոյ էջ-միածնի: Յաւուրս գերիշխանութեան նորին իսկ վեհափառ Օծութեան եւ յառաջնոր-դութեան ամենապատիւ Տեառն Ներսիսի առաքելափաստակ բարձր սրբազան Արհի եպիսկոպոսի եւ ծայրագոյն կառավարչի հոգեւորական գործոց Հայոց Վրաստանայ եւ այլոց, կայսերապսակեալ Ասպետի սրբ-րոյն Աղէքսանդրոյ Նեւսեոյ: Յամի Փրկչին 1827, ի թուականի Հայոց ՌՄՀԶ ընդ հովանեաւ նորին սուրբ Նշանին:

էջ Ա. Աստուածարեալ Քահանայապե-տութեան Տեառն Ներսիսի առաքելաշաւիղ բարձր սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ծայ-րագոյն կառավարչի հոգեւորական գործոց Հայոց Վրաստանայ եւ այլոց. Նախագահ անդամոյ սուրբ Ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ էջմիածնի եւ ասպե-տի Ռուսաց կայսերապարգեւ նշանաց կրողի. խոնարհաբար ընծայումն. Ողորմածագոյն Տէր, ի ողունս անհամեմատ փութոյ եւ ճգանց բարձր սրբազնութեան ձերոյ ըն-թացս անցեալ պատերազմի Ռուսաց ընդ Պարսից ի պատճառս ազատութեան...:

Կը ստորագրէ՝ Ամենախոնարհ հպարտակ ծառայ Յովհաննէս նուստ վարդապետ:

Ապա կայ Մի դեմ անցէ պատմութիւն հնագոյնից, զի եւ ինքեանք ուսանի հարց իւրեանց: Սիր. Ը. 11:

Իջ 1. Յառաջարկ. Ըղծարի համօրէն բանեղինաց ճանաչումն ճշմարտութեան ապացուցական սկզբամբք եւ ի ճանաչման անդ բերիլութեան անդուգական իմն զու...:

Իջ 3. Հանգամանք արձանագրութեանց եւ նոցունց գաղափարութեան եւ որ այլ ինչ գիտելի: Եւ արդ թերեւս հեշտին իմն թուեցի որոց են անխորձ անսխալ վերժանութեամբ գաղափարումն արձանագրաց:

Իջ 11. Պատմութիւն Հաղբատայ ի սկզբանէ շինութեան նորա ցամն Տեառն 1827: Առաջիկայ ճառին բովանդակութեան գործիք իբրեւ ըստ երկից մասանց նկատի նախ ըստ տեղագրութեան եւ որչափութեան բովանդակեալ կալուածոց Հաղբատայ:

Իջ 12. Գլուխ Ա. Անուն Հաղբատայ: Անունն Հաղբատ ի պարսիկ լեզու ստուգարանեալ:

Իջ 15. Գլ. Բ. Կալուածք Հաղբատայ եւ զանազան տեղիք ի նմա:

Իջ 22. Գլ. Գ. Ջուր եւ օդ Հաղբատայ:

Իջ 29. Գլ. Դ. Բերք Հաղբատայ:

Իջ 34. Գլ. Ե. Գիւղորայք եւ կալուածք զորս ի վաղ ժամանակս ունէր այս մենատան եւ զոր այժմ ունի:

Իջ 42. Գլ. Զ. Թէ ո՞րք իցեն պարոնք Հաղբատայ եւ զի՞արդ կալան եւ ունի գտելութիւն ի վերայ նորա:

Իջ 51. Գլ. Է. Ս. Նշան աւագ տաճար եւ գաւթի նորա արեւմտեան կամ ժամատուն:

Իջ 58. Գլ. Ը. Տեղի եւ ժամանակ եւ հեղինակ շինութեան սուրբ Նշան աւագ տաճարին:

Իջ 63. Գլ. Թ. Հիւսիսային եւ արեւելեան գաւթիք սուրբ Նշան աւագ տաճարին եւ որ ի նոսա են խորանք եւ արձանագրք եւ տապանագիրք:

Իջ 68. Գլ. Ժ. Զանգակատուն Հաղբատայ, Համազասպ, Սբ. Գրիգոր եւ Սբ. Աստուածածին եկեղեցիք եւ այլ շինուածք վիճարկեանք:

Իջ 76. Գլ. ԺԱ. Մնացորդ արձանագրք եւ տապանագրք որ ի ներքս եւ որ արտաքայ Ս. Նշան աւագ տաճարին եւ արեւմտեան մեծ գաւթին:

Իջ 83. Գլ. ԺԲ. Եկեղեցիք եւ մատրուք եւ խաչարձանք արտաքայ մենատանին ի սահմանս կալուածոց Հաղբատայ աստ եւ անդ:

Իջ 90. Գլ. ԺԳ. Ծաղկեալ կրօնաւորք Հաղբատայ ընդ դարս դարս գիտութեամբ եւ վարուք քաղաքավարութեան եւ այժմեան միաբանութիւն:

Իջ 98. Գլ. Թեմորայք Հաղբատայ եւ ճոխութիւն ըստ պատուոյ:

Իջ 105. Գլ. ԺԵ. Առաջնորդութիւն Սիմէոնի մինչեւ ցՅովհաննէս Երկրորդ:

Իջ 111. Գլ. ԺԶ. Առաջնորդութիւն Գրիգորի առաջնոյ թոյս է Տուտէորդույն մինչեւ ցՅովհաննէս Հորրորդ:

Իջ 118. Գլ. ԺԷ. Առաջնորդութիւն Համադասպայ եւ այլոց մինչեւ ցՅովհաննէս:

Իջ 124. Գլ. ԺԸ. Առաջնորդութիւն Գրիգորի Երրորդի:

Իջ 130. Գլ. ԺԹ. Առաջնորդութիւն Զաքարիայ Պաթինեան մականուանելոյ եւ Ռէթէոսի եւ Աբրահամու:

Իջ 137. Գլ. Ի. Առաջնորդութիւն Իսրայէլի եւ այլոց մինչեւ ցԱստուածատուր:

Իջ 145. Գլ. ԻԱ. Առաջնորդութիւն սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոսի:

Իջ 156 Պրակ առանձին. Միահաղոյն ի մի վայր շարակարգութիւն առաջնորդաց Հաղբատայ:

Իջ 162. Աւարտ պատմութեան Հաղբատայ:

Իջ 163. Յաւելում. Շարակարգութիւն առաջնորդաց ուխտին Սանահնի հանդերձ արձանագրութեամբ նորին: Յընթացս պատմագրութեան Հաղբատայ յինչ ինչ տեղիս յիշատակեալ մեր եւ վասն Սանահնի, որպէս եւ յարձանագրաց նորին զոմանս ըստ հարկին պահանջման յառաջ բերեալ ի տեղիս տեղիս...:

Յովհ. Ղրիմեցի իր այս գրութեան մէջ ի յայտ կը բերէ պատմագրի մը բոլոր յատկութիւնները: Յարգած է աւանդութիւնը, սակայն անոր երկրպագու չէ եղած: Ուսումնասիրած է պատմագրութիւնները, նկատի

առած է աւանատես եւ աւանջալուր ծերունիներու տեղեկութիւնները, արձանագրութիւններու վրայ խոնարհած՝ ճշմարտութիւնը փնտռած, եւ ջանացած արժէքաւոր գործ մը ներկայացնել: Կ'արժէ որ այդ գրութիւնը հրատարակուէր, ինչպէս լոյս ընծայուած է Զալալեանի ճանապարհորդութիւնը: Նիւթականի պակասը արգելք եղած է, ինչպէս Տէր Յովհաննէսի վերոյիշեալ խօսքերէն կարելի է եզրակացնել: Անոր մէջ եղած արձանագրութիւնները հրատարակած է Բրոսսէ, ինչպէս մեր գրութեան ընթացքին տեսնուեցաւ:

(Շարունակելի:)

Հ. Հ. ՈՍԿԵՍՆ

ԵՓՐԵՏԻ ՍԱՀՄԱՆԵԳԻՈՒԹԵԼ ՊՈՄՊԷՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԵՐԵՐԵՅԻՈՑ ԸՅԹԵՐՀԱՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն:)

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Տիգրիսէն Նիքատ,

Միջագետաց ուղիները եւ բերդերը:

Գրեթէ բացարձակ է մեր տղիտութիւնն այն պաշտպանողական շինութեանց մասին, որոնք թերեւս կը պատասխարէին Աբորաս գետին ափերը: Գուցէ մտածուի թէ զուր աշխատանք մըն էր, ամբողջ երկիրն անապատ ըլլալուն¹: Սակայն Օպպէնհայմ² այս գետին վրայ Սաւար կոչուած տեղը³ Կիր-կեսիոնէ իբր 40 քիլոմետր հեռուն, գտած է աւերակներ, որոնք ուղղանկիւն տարածութիւն մը կը ծածկէին հիւսիսէն հարաւ, 150 քայլ լայնութեամբ եւ 150էն մինչեւ 200 քայլ երկայն, մէջտեղն երկայնաձիգ զոգաւորութեամբ մը: Կը կոահենք թէ բանակետը մըն է. ցայժմ տեսանելի մնացած աւերակներն արարական ժամանակէն կ'երեւան, բայց

¹ Միւս կողմէ ճիշդ է թէ երկրաշարժները հոս մեծ աւերներ գործած են. Ը զարու ժամանակաշրջան մը կը յիշէ երկրաշարժ մը, որ կործանեց Խարուրի վրայ երեք քաղաքներ. (Assemani, BO, II, p. 311): Հասկնալու է անուշտ գետին վերին ընթացքը կամ անոր օժանդակները:

² Oppenheim, Vom Mittelmeer, etc. II, p. 10—11:

³ Ուրիշները Feden կը գրեն անունը:

թերեւս ներքեւը բիւզանդական մ'ալ կայ⁴: Կը փորձուինք դարձեալ Արքան տեղը, — նոյն գետին վրայ, աւելի խոնարհակողմը — ուր քանի մը փլատակներ թափուած են, նոյնացնել հին Արաբանայի հետ, ուսկից կը ծագէին «Տեղեկ. Աստ.» գրոց «Հեծեղեալք աղեղնաւորք բնակիք Արաբանցիք»⁵ եւ որ կրնայ յիշեցնել Պողոմեայ Ակրաբա տեղը⁶:

Գոնէ հարիւր մղոն ճամբայ ընելու է դարձեալ գտնելու համար հին մեծամեծ բնակավայրեր, արեւելեան եւ հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ, եւ անոնք ալ գլխաւորաբար պարսկական քաղաքներն են: Ամէնէն հարաւայիններէն է Հատրա քաղաքը, որուն դէմ պարտասեցաւ սալոսեցաւ Սեպտիմիոս Սեւերոսի զօրութիւնն այն պաշարման ժամանակ, զոր այնպէս հետաքրքրաշարժ պատմած է Հերոդիանոս⁷: Աւերակները, որոնց երբեմն այցելած են Ռոս, Էնսուրթ⁸, աւելի վերջերս ալ բաւական ճշգրտութեամբ նկարագրուեցան⁹, այնպէս որ կը նշմարենք — անգամ մ'աւելի — շինողութեան կերպի այն մեծ նմանութիւնը, զոր ունին բիւզանդական մեծ ամրավայրերուն հետ: Ընթերցողին պարզապէս կը յանձնարարեմ յիշեալ ուսումնասիրութիւնը, վասն զի Հատրա միայն չառ կարճատեւ ժամանակ մը Երանեան տիրապետութենէն զերծ մնացած է:

Ուրիշ քաղաք մը կղզիացեալ դիւր մ'ուներ, որ իբր երկու դար Հռոմայեցոց կը պատկանէր, բայց որուն պահպանութիւնն անոնց համար դժբախտաբար չառ գոյուարին էր. այսինքն Սինգարա¹⁰: Երկայն լեռնաշղթայի մը հարաւային գարին վրայ նստած, Աբորասի խոնարհագոյն ընթացքին մէկ եր-

⁴ Հետախոյզն այս հետքերը հանճարեղօրէն կը նոյնացնէ 'Απαδαναγί հետ (Պողոմ. Ե, 17, 7): Fischer (անդ) կը հակասէ առանց ընդունելի պատճառի Seeckի կարծիքին, որ զայն կը շփոթէ Ապատոնայի հետ (տես Not. Or. XXXV, 25), ուր ըլլալու էր Գ. Պարթեւական լեզունը. հմտ. Streck (ի Պաւլի-Վ., Թաւ. Ա, 112):

⁵ Not. XXXVI, 25, հմտ. Seeck (տես Պաւլի-Վ.), որուն միւս համեմատութիւնները բունագլխով չեն:

⁶ Պողոմ. Ե, 17, 7:

⁷ Հերոդ. Սեպտ. Գ. 9: — Հմտ. Ռիտտէր, Աշխ. ԺԱ, էջ 461—492. Ստեփ. Բիւզանդացի 'Αρχαι. Γηιν. Կաս. Απογραφή:

⁸ Ainsworth, Travels, II, p. 166—174:

⁹ Ch. Jacquere, Les ruines de Hatra. (ի Rev. archéolog. 1897, II, p. 343—352. (Թիւեալ թերթին մէջ աղաւաղուած անուան ուղիղ ձեւն է Jacquerez):

¹⁰ Պղին., Բն. Պոմ. Ե, 86, Դիոն. Կաս. ԿԸ, 22. Ստեփ. Բիւզանդացի τὰ Σιγγαρά: